

hnutí ve Velké Británii, Portugalsku, Rumunsku, na Ukrajině i na Slovensku. Společným jmenovatelem příspěvků je snaha zachytit různé formy spolupráce, konkurence a ideologického přenosu mezi těmito aktéry.

Výhodou této struktury je pestrost a komparativní potenciál. Čtenář získává přehled o tom, jak různorodé mohly být formy fašistických kontaktů a jak se lišily jejich motivace i výsledky. Zároveň však publikace zůstává spíše mozaikou dílčích studií než syntetickým výkladem, což je ostatně pro svazky tohoto druhu typické.

Přijetí knihy a její místo v historiografii

Kolektivní monografie *Fascism without Borders* byla v mezinárodním odborném prostředí přijata pozitivně. Antonio Cazorla-Sánchez ve své recenzi v časopise *The American Historical Review* (2019, Vol. 124, No. 1, February 2019, s. 328–329) vyzdvihuje zejména metodologickou inovativnost publikace a její schopnost posunout výzkum fašismu za hranice tradičních národních narativů. Ve středoevropském kontextu se knize věnoval Jakub Drábik v recenzi publikované ve slovenském *Historickém časopise* (2019, roč. 67, č. 2, s. 349–353), kde upozornil na její přínos pro komparativní studium fašismu a pro reflexi transnacionálních vazeb, které byly dosud v regionální historiografii spíše okrajové.

Zhodnocení

Určitým limitem publikace je nevyhnutelná nerovnoměrnost jednotlivých příspěvků, jak z hlediska tematického záběru, tak z hlediska analytické hloubky. Některé studie působí přesvědčivěji než jiné a absence výraznější syntetické závěrečné kapitoly může čtenáři ztížit celkové uchopení prezentovaných poznatků, což ale nesnižuje celkový přínos knihy.

S odstupem téměř deseti let však *Fascism without Borders* nabízí více než jen programové vymezení nového směru. Transnacionální perspektiva, kterou editoři systematicky rozvíjejí, se v posledních letech stala jedním z dominantních přístupů ve výzkumu fašismu. Časový odstup umožňuje zároveň kriticky zhodnotit, nakolik se koncept „fašismu bez hranic“ skutečně osvědčil jako heuristicky nosný rámec a zda dokáže překročit pouhé konstatování mezinárodních kontaktů směrem k hlubší analýze ideologické a organizační dynamiky.

V české historiografii, kde je výzkum autoritářských a fašistických hnutí dosud převážně koncipován v národním rámci, může být tato kolektivní monografie stále inspirativní. Její aplikovatelnost v československém prostředí zkoumal již zmíněný slovenský historik Jakub Drábik ve studii *Corporatist models in the ideology of the Czechoslovak National Fascist Community* (Korporativistické modely v ideologii Československého národního fašistického společenství; publikovaná v PINTO, Antonia Costa: *An Authoritarian Third Way in the Era of Fascism. Diffusion, Models and Interactions in Europe and Latin America* [Autoritářská třetí cesta v éře fašismu. Šíření, modely a interakce v Evropě a Latinské Americe]. Routledge, London 2022, s. 137–153). Na základě analýzy ideologických formulací a korporativistických prvků Národní obce fašistické (NOF) sledoval, do jaké míry její ideologie čerpala ze zahraničních modelů. Zaměřil se rovněž na způsoby, jak k nám byly tyto modely importovány a následně v Československu redefinovány. Poukázal na to, že nebyly prostě kopírovány, nýbrž adaptovány v národním prostředí. Ukázal také, jak se transnacionální modely autoritářských idejí staly součástí ideové konstrukce NOF – nikoli jako pouhé

pojmenování přeshraničních kontaktů, nýbrž jako konkrétní inspirace a adaptace zahraničních korporativistických modelů. Drábik tedy přesvědčivě dokládá, že transnacionální metoda je v československém prostoru skutečně aplikovatelná.

Publikace editorů Arnda Bauerkämpera a Grzegorza Rossoliński-Liebeho tak přispívá k porozumění fašismu jako ideologii, jež se sice deklarativně vymezovala nacionalisticky, avšak v praxi fungovala v rámci evropského prostoru prostřednictvím husté sítě vzájemných vazeb. Tento přístup zároveň umožňuje zohlednit i menší a dosud opomíjená fašistická hnutí, která byla tradičně nahlížena především prizmatem „derivátů“ dominantních režimů. Ačkoli publikace vyšla již v roce 2017, její tematické i metodologické ukotvení zůstává mimořádně aktuální. Současné politické klima, charakterizované nárůstem autoritářských tendencí a mezinárodně propojených radikálně pravicových hnutí, činí z kolektivní monografie *Fascism without Borders* nadále relevantní interpretační rámec.

Dita Homolová

Rafał WNUK

Lesní bratři. Protikomunistické podzemí v Litvě, Lotyšsku a Estonsku 1944–1956

z polštiny přeložila Michala Benešová

Academia, Praha 2025, 439 s.

Profesor Rafał Wnuk patří mezi známé polské historiky zabývající se druhou světovou válkou a jejími důsledky pro Polsko a pobaltské země. Zaměřuje se i na historické vzdělávání, politologii a muzeologii. Do veřejného povědomí vstoupil především

jako spoluautor stálé expozice Muzea druhé světové války v Gdaňsku, jehož je v současné době ředitelem.

Nevyhýbat se kontroverzním tématům

Jisté zpochybňování svých historických interpretací si Wnuk vysloužil takovými publikačními výstupy, jako byl jeho příspěvek na semináři o odboji proti sovětizaci států střední a východní Evropy uspořádaném v roce 2017 Rakouskou akademií věd. Ten byl později publikován v angličtině ve sborníku GEHLER, Michael – SCHRIFFL, David (eds.): *Violent Resistance. From the Baltics to Central, Eastern and South Eastern Europe, 1944–1956* [Násilný odpor. Od Pobaltí po střední, východní a jihovýchodní Evropu, 1944–1956] (Ferdinand Schöning, Paderborn 2020). Rafał Wnuk se ve svém příspěvku kriticky zabýval tzv. Svatokřížskou brigádou. Toto bojové uskupení se v roce 1944 nepřipojilo k Zemské armádě (Armija Krajowa, AK). Jeho členové považovali v závěru druhé světové války boj proti Němcům za plýtvání lidskými zdroji, a soustředili se na zápas se sovětský-

mi jednotkami. Na přelomu let 1944 a 1945 Svatokřížská brigáda s tichým souhlasem Wehrmachtu prošla Protektorátem Čechy a Morava do Bavorska. Zde se připojila k Američanům, v roce 1946 byla demobilizována a její důstojníci i část mužstva emigrovali do USA. V Polsku se o tomto tématu vedou vášnivé diskuse, v nichž padají obvinění z kolaborace s třetí říší.

Historický vývoj Pobaltí

Překlad Wnukovy práce *Leśni bracia Podziemie antykomunistyczne na Litwie, Łotwie i w Estonii 1944–1956* (Institut Europy Środkowo-Wschodniej – Bellona, Lublin – Warszawa 2018), opatřený historickým úvodem do složité situace Pobaltí z pera Luboše Švece, je o to cennější, že zájemci o tamější protisovětský ozbrojený odboj dosud mohli čerpat spíše z prací vydaných v angličtině (např. kniha historika pocházejícího z litevské diaspory – KASZETA, Dan: *The Forest Brotherhood. Baltic Resistance against the Nazis and Soviets* [Lesní bratrstvo. Baltský odpor proti nacistům a Sovětům]. Hurst, London 2023 – obsahuje unikátní informace o podílu pobaltských vězňů z řad lesních bratrů na povstáních ve velkých táborech sovětského Gulagu v roce 1956).

Pro českého čtenář jde o „fascinující“ historii, vstřebatelnou o to lépe, že autor se vyhýbá všemu, co by zavánělo manipulací s historickou pamětí. Zároveň dekonstruuje mnohé předsudky, mýty a očeňující narativy vytvářené během poválečné sovětské nadvlády kolem „války v lesích“ a jejich protagonistů, lesních bratrů, pro Sověty ovšem „fašistických banditů“. Ozbrojený protisovětský odboj je tak vykreslen s důstojností, která mu náleží.

Wnukova práce je rozdělena do několika přehledných celků. Nechybí úvod, v němž jsou rekapitulovány děje, které koncem první světové války vedly k vzniku tří pobaltských republik

Litvy, Lotyšska a Estonska. Byly vytvořeny na území někdejších carských či k polsko-litevskému státu patřících držav. Tři nově vzniklé státy si musely samostatnost vybojovat nejen na bolševickém Rusku, ale i na vilémovském Německu. Litevci se navíc dostali do střetu o historické centrum litevské státnosti Vilnius (Vilno) a jeho okolí též s Poláky. V letech 1919–1920 Vilnius ztratili a museli přenést hlavní město do Kaunasu. Následuje popis složitého politického zápasu za obhájení a udržení křehké demokracie, která za stupňujícího se sovětského i německého tlaku postupně přecházela v autoritativní vládu.

Sovětizace v letech 1940–1941 a německá okupace

Autor vysvětluje nejen peripetie těsně předválečného vývoje tří republik, ale též odhaluje kořeny zarputilého odporu Litevců, Lotyšů a Estonců proti sovětské moci, které jsou ve srovnání s českou a slovenskou historickou pamětí obtížně pochopitelné. Šokující zkušenost se sovětským režimem z let 1940–1941, kdy v důsledku paktu Molotov–Ribbentrop všechny tři republiky přišly o svoji samostatnost, se vepsala většině obyvatel pod kůži. Sotva Sověti pod hrozbou síly přinutili místní loutkové parlamenty vzešlé ze zmanipulovaných voleb k „dobrovolnému“ vstupu do řad sovětských republik, rozpoutali teror.

Pronásledovali politiky od pravice (např. Litevský svaz nacionalistů neboli tautininků či Estonský svaz válečných veteránů, tzv. vapsů) po sociálnědemokratickou levicí. Účtovali s inteligencí a představiteli církví, stejně jako s podnikateli a živnostníky. Přitom se neměli mezi domácími obyvateli o koho opřít – lotyšská komunistická strana čítala sotva pět set členů, v Estonsku jich bylo jen kolem sto třiceti. Tehdejší počet obyvatel obou zemí se pohyboval kolem dvou

milionů v každé z nich. Litva s asi třemi miliony obyvatel byla agrárním státem s nízkou hustotou osídlení a s jediným významným, dřevozpracujícím průmyslem. Komunistů však zde před válkou bylo nejvíce, asi tisíc pět set. To k ovládnutí a správě území ale nestačilo. Sověti proto zahájili politiku rusifikace a obsazovali všechny významnější pozice přesídlenci ze SSSR. Nedlouho před útokem Německa na SSSR zasadili pobaltským společnostem nejtěžší ránu. Začali zavádět kolektivizaci zemědělství doprovázenou deportacemi rodin movitějších rolníků na Ural, do Kazachstánu a na Sibiř.

Vzhledem ke zkušenostem, které získaly pobaltské národy se sovětským režimem, přičemž je třeba vzít do úvahy i to, že Lotyšů a Estonců byli převyklí tradičnímu soužití s Pobaltskými Němci, se ani nelze divit tomu, že v létě roku 1941 vítali vojáky Wehrmachtu jako osvoboditele od rudého teroru.

Wnuk dokumentuje, jak důstojníci předválečných armád pobaltských států a zbytek členů politických stran, pokud nebyli zavražděni či deportováni, využili bezvládní mezi útekem sovětských vojsk a příchodem nacistické armády k opětovnému vyhlášení samostatnosti a k pokusům o převzetí moci. Během chaosu při ústupu exponentů sovětské moci, za tzv. červnových povstání, jak je toto krátké období léta roku 1941 v místních historiografiích nazýváno, docházelo k atakování skutečných i domnělých kolaborantů se Sověty. Násilí dostoupilo vrcholu po příchodu jednotek SA, které využily domobranu zformované během povstání k rozpoutání teroru proti židovskému obyvatelstvu. Tehdy se neblaze uplatnila nacistická propaganda o „žido-bolševickém spiknutí“. Docházelo k hromadnému vraždění celých rodin, zejména na Litvě. Dodnes se zde vedou spory o roli některých pozdějších partyzánských vůdců z let

1944–1956 v trestuhodných násilnostech na židovském obyvatelstvu.

Sotva odzvonilo Ostlandu přišli opět Sověti

Nacistická politika v obsazeném Pobaltí pochopitelně nestála o žádné místní národní vlády, dokonce ani loutkového typu. Němci měli zájem pouze o klidné zázemí východní fronty a perspektivně počítali s osídlením zejména zemědělské půdy Pobaltanů německými rolníky. Obsazené země byly včleněny do komisariátu Ostland. Dokonce i litevští vlastenečtí vůdci, kteří byli relativně nakloněni hledat s novými mocipány modus vivendi, brzy poznali, že s Němci se o důstojném přežití jejich relativně malého národa dohodnout nelze.

Wnuk popisuje komplikované peripetie německých pokusů využít nenávisti pobaltských elit k sovětskému zřízení, v jejichž rámci byly od roku 1943 formovány litevské, lotyšské a estonské jednotky pro rychle se přibližující východní frontu. Důkladně zkoumá motivace jednotlivých důstojníků a bojovníků těchto jednotek i protinacistického podzemí působícího v kontaktu s někdejšími vojáky, kteří se během roku 1944, kdy byli Němci nuceni pod tlakem Rudé armády území tří pobaltských republik rychle vyklidit, chystali k boji se staronovými sovětskými okupanty. Na základě jeho badatelských závěrů se zdá, že právě z těchto mužů a z odpíračů služby v Rudé armádě (ta začala Pobaltí nahánět do svých řad, jakmile dorazila do jejich vsí a městeček) se zformovaly první protisovětské partyzánské skupiny, původně rozhodnuté využít zoufalého postavení Němců. Ti byli teprve v závěrečných měsících války ochotni vybavit domácí bojovníky zbraněmi a poskytnout jim rychlý výcvik ke gerilové válce v sovětském zázemí. S Rudou armádou totiž přicházely oddíly obávaných NKVD a Smerš.

Na rozdíl od většiny polských demokratických politiků velká část litevské, lotyšské a estonské politické reprezentace odešla s Němci a uchýlila se do exilu, nejčastěji ve Švédsku. Autor dovozuje, že možná právě proto byla naprostá většina tiskových materiálů odbojářských protisovětských samizdatů apolitická. Vyzývala k přípravám na rozkol mezi Spojenci a na další válku, které odboj využije a s přispěním Západu vybojuje svým národům svobodu. Co však bude následovat a jak budou znovu samostatné pobaltské státy uspořádány, se prakticky neřešilo.

Válka v lesích

Z Wnukových interpretací vývoje před rokem 1944 by se mohlo zdát, že v historii ozbrojeného odboje v lesích a močálech – díky místním geografickým podmínkám bylo pro obyvatele po staletí přirozené čelit přesile uchvatitelů z východu i západu odchodem do lesů – nebylo ve třech pobaltských zemích podstatných rozdílů. V kapitolách věnovaných podrobnému popisu ozbrojeného odboje z let 1944 až 1956 se však autor pokouší tyto rozdíly identifikovat a popsat.

Odboj byl nejlépe organizován, včetně několika pokusů o koordinovanou síť jednotek zastřešených „ústředním“ politickým vedením, na Litvě. Zde vznikly celé partyzánské oblasti a oddíly lesních bojovníků byly nejpočetnější. Uplatnily se mezi nimi i ženy, nejen jako ošetřovatelky a radistky, ale i v přímém boji nebo při výrobě samizdatu. V Pobaltí vznikla díky staletým zkušenostem s germanizací nebo rusifikací dlouholetá tradice ilegálního vzdělávání v domácích jazycích a s ním spojeného vydávání samizdatových periodik a publikací. Fenomén podzemních tiskáren a propojení ozbrojeného odboje v lesích s vesnickým i městským zázemím, kdy zejména studenti, učitelé a jiní

reprezentanti místní inteligence byli zapojeni do obstarávání munice, léků, ale i papíru a jiných potřeb pro tiskárny atd., připomíná na Litvě fungování polského podzemního státu za nacistické okupace.

Estonská rezistence měla svá „námořní“ specifika, kdy se rybářským člunům v letech 1944 a 1945, výjimečně i později, dařilo překonávat sovětskou námořní blokádu pobaltského pobřeží a přepravovat do Švédska ohrožené lidi i přivážet odtamtud materiální pomoc. V menší míře se o totéž pokoušeli též Lotyšši.

Proti mohutné přesile sovětských ozbrojených sil opírajících se o domácí oddíly sestavené z deklasovaných a kriminálních živlů (tzv. istrebitěli neboli istrebky; překládá se, soudíme, nepřesně jako „destrukční oddíly“, ve skutečnosti by lépe odpovídalo „vyhlazovací oddíly“, protože takové byly totiž důsledky jejich přepadů vesnic a usedlostí podezřelých z podpory „banditů“) neměli lesní bratři dlouhodobě šanci. Ztráty na životech, které autor dokládá údaji zejména z litevských archivních sbírek, popřípadě z tištěných ruských edic archiválií (KOKURIN, A. I. – VLADIMIRCOV, N. I. /eds./: NKVD-MVD SSSR v borbě s banditizmom i vooružennym nacionalističeskim podpoliem na Zapadnoj Ukraine, v Zapadnoj Bělorusii i Pribaltike. Sbornik dokumentov. Obedinenaja redakcija MVD Rossii, Moskva 2008), byly obrovské. Jedná se o tisíce až desetitisíce lidí (pokud připočteme i rodinné příslušníky zavražděné během trestných expedic „istrebitělej“ nebo zahynulé při deportacích).

Těžké rány odboji zasazovali též přeběhlíci a agenti (často rodinní příslušníci partyzánů chránící zbytek rodin před vyvražděním prosovětskými silami). Tyto osoby jsou v publikaci zahrnované pod označení „vnutrenniky“ (vnitřní agentura vysazená do nitra formací „banditů“). K temným

kapitolám odboje patří takové akce, během nichž se „vnutrennici“, řízení specialisty z ministerstva státní bezpečnosti (MGB), dokázali postarat o takovou ztrátu důvěry mezi partyzány, že se lesní bratři navzájem povraždili. Nejtěžším úderem proti lesnímu odboji byla kolektivizace a sovětizace venkova, kdy celé enklávy usedlostí a osad zanikly během deportací. Byly pak zčásti dosídleny z měst nebo partyzánům nepřátelskými přesídlení z SSSR. Lesní bratři tak ztratili podporu jak v podobě proviantu, tak úkrytů v době nemoci či zranění (jinak se ukrývali v systému legendárních bunkrů) či možnost získávání informací o sovětských vojenských a policejních silách. Počátky padesátých let Wnuk realisticky ukazuje jako období narůstajících deziluzí, beznaděje, ztráty disciplíny (alkoholismus) a brutality uvnitř izolovaných partyzánských skupin. Bez pomoci ze Západu, kterou nedokázal zprostředkovat ani rozhádaný politický exil, začal odboj upadat.

Přesto nebo právě proto je třeba vyzdvihnout, což se v Pobaltí od devadesátých let minulého století skutečně děje, pravé hrdiny odboje. Jeden příklad za mnohé: s Litevcem Juozasem Lukšou přezdívaným Daumantas (1921–1951) se česká veřejnost mohla seznámit díky festivalu Mene Tekel též ve filmové podobě. Roku 2009 (třetí ročník festivalu) byl promítán film *Vienui vieni* (*Utterly alone*, *Zcela osamocení*) režiséra Jonase Vaitkuse. Ústředním hrdinou filmu byl právě Lukša, bojovník brigády Geležini vilkas (Železný vlk). Po několika letech bojů v lesích koncem čtyřicátých let úspěšně pronikl přes Švédsko za železnou oponu se zadáním získat od emigrace podporu pro domácí odboj. Během delšího pobytu v exilu a výcviku u francouzské rozvědky dokonce stihl vydat cenné paměti (Wnuk s nimi kriticky pracoval jako s jedním z vícera paměťových zdrojů). Následně byl sho-

zen v parašutistickém výsadbku zpět do vlasti. Počátkem padesátých let však už odboj vyhasínal a zbytky oddílů byly ohrožovány infiltrací spolupracovníků MGB. Přestože Lukša dokázal odhalit agenta, který se vetřel přímo do středu odbojového velení, a varovat před ním, sám se nedokázal vyhnout zradě a v roce 1951 zahynul.

Co se technických parametrů knihy týče, orientace v textu je pro české čtenáře poněkud znesnadněna častým používáním domácích názvů míst, partyzánských přezdivek v litevštině, estonštině atd. Situaci částečně zachraňuje jmenný rejstřík, ale knize by prospělo ještě připojení rejstříku místopisného. Některá místa měnila během let své názvy s každou cizí nadvládou či osídlením, např. Klajpeda – Memel, Tallinn – Revel atd. Neuškodilo by ani vybavit publikaci přehlednějšími mapami a větším množstvím fotografií. Sám autor přiznává, že je až s podivem, kolik fotografií partyzánů se dochovalo, a to nejen v ruských archivech. Zajímavé by nesporně bylo obohatit knihu o ukázky z ilegálních partyzánských periodik a provolání. Přehled pramenů i literatury je důkladný a může inspirovat čtenáře k dalšímu studiu fenoménu lesních bratrů.

Na závěr se nabízí otázka, zda tolik obětí a utrpení stálo za to a jestli měly nějaký skutečný význam. Autor odpovídá rozhodně ano. A to nejen proto, že aktivity lesních bratrů zadržovaly postup kolektivizace a sovětizace. Lesní bratři dodávali též naději, prolamovali svým tiskem sovětskou informační blokádu a vážali, zejména koncem čtyřicátých let, mnoho sovětských policejních i vojenských sil. V neposlední řadě vstoupili lesní bratři do lidové paměti, folklóru i legend a jejich příklad je inspirativní též v současné době vzestupu ruské imperiální hrozby.

Markéta Doležalová